

ALTIN ORDA DEVLETİ'NİN İSLAMLAŞMASINDA YESEVİYYE VE KÜBREVİYYE TARİKATLARININ ROLÜ

THE ROLE OF THE *YASAWİYYA* AND *KUBRĀWİYYA* ORDERS IN THE ISLAMIZATION
OF THE GOLDEN HORDE

TUNGYSH ABYLOV

Sorumlu Yazar/Correspondence

TALGAT ZHOLDASSULY

Öz

Altın Orda Devleti, Cengiz Han'ın torunu Batu Han tarafından 1241 yılında kurulmuştur. Sınırları Batıda Dinyester Nehri'nden Doğuda İrtiş Nehri'ne kadar uzanan bu devletin geniş coğrafyasında her çeşit ırk ve dine mensup halk yaşamıştır. Altın Orda Devleti'nde 13. yüzyılın ortalarından itibaren tasavvufi zümreler etkin irşat ve tebliğ faaliyetini başlatmış ve 14. yüzyılın ortalarında yönetici sınıfı dâhil halkın çoğunluğu İslamiyet'i kabul etmiştir. İslamiyet halkın yaşamında ve devletin işleyişinde hakimiyet kurmaya başlamıştır. İslamiyet'in Tasavvuf kanalıyla toplum tarafından kolayca benimsenmesine, konar-göçer halkların kendi geçmişinden gelen inanç biçimleriyle Süfi manevi praktiklerinde benzerliklerin katkısı olmuştur. Bu süreçte özellikle Hoca Ahmed Yesevi'nin öğretileri ile oluşan Yeseviyye tarikatı ile Necmeddin-i Kübra'nın kurduğu Kübreviyye tarikatı çok büyük rol oynamıştır. Harezim'den Kırım'a kadar uzanan coğrafyada bu iki tarikatın dervişleri İslam kültürünü yaymışlardır. Yeseviyye ve Kübreviyye şeyhleri Altın Orda'nın farklı dinî ve etnik toplulukları arasında tebliğ çalışması yapmışlar ve yönetimin desteğinden istifade ederek hankah, zaviye ve medrese gibi kurumlarda yaygın eğitim faaliyetlerini yürütmüşlerdir. Hatta bazıları İslamiyet'i müdafaa etmek amacıyla savaflara da katılmışlardır. Zaviyeler Altın Orda ahalisinin buhranlı anlarında sığındığı liman hâline gelmiş, sosyal barışın sağlanmasında ve ülkenin mamur hâle gelmesinde önemli roller üstlenmişlerdir. Bu makalede Altın Orda'da hangi tarikatın hangi dönemlerde aktif faaliyet gösterdiği, Süfi şeyhlerinin İslamlaşma sürecine katkıları, onların devletin idari sistemindeki yeri ve manevi mirası ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Altın Orda Devleti, İslamlaşma, Tasavvuf, Tarikatlar, Yeseviyye, Kübreviyye.

Abstract

The Golden Horde was founded in 1241 by Batu Khān, the grandson of Chingghis Khān. People of all religions lived in the vast geography of this state, whose borders stretched from the Dniester River in the west to the Irtysh River in the east. From the middle of the 13th century, *şūfī* orders began preaching in the Golden Horde, and in the middle of the 14th century, most people, including the ruling class, converted to Islam. Islam began to dominate the life of the people and the functioning of the state. Islam was easily accepted by society through the channel of *şūfīsm*, and this was facilitated by the similarity of *şūfī* spiritual practices with the forms of faith of nomadic peoples. In this process, in particular, the *Yasawīyya şūfī* order, formed by the teachings of Aḥmad al-Yasawī, and the *Kubrāwīyya* order, founded by Najm al-Dīn al-Kubrā, played a significant role. The dervishes of these two orders spread Islamic culture in the region from Khwārazm to Crimea. *Yasawī* and *Kubrāwī* *şūfīs* conducted communication work between various religious and ethnic communities of the Golden Horde, as well as carried out informal educational activities in institutions such as *khānqāh* (*şūfī* convent), *zāwīyah* (*şūfī* lodge) and *madrasahs*, using the support of the authorities, and some even participated in wars for the support of Islam. *Zāwīyas* became a refuge for the population of the Golden Horde in times of crisis and played an important role in ensuring social peace and restoring the country's sovereignty. Thus, this article will discuss topics such as which orders were active in the Golden Horde, which periods were active, the contribution of *şūfī* sheikhs to the process of Islamization, their place in the administrative system of the state and their spiritual heritage.

Keywords: Golden Horde, Islamization, Şūfism, Orders, *Yasawīyya*, *Kubrāwīyya*.

Giriş

Orta Çağlarda bir devletin İslamlaşmasını etkileyen sosyal, politik, jeopolitik ve ekonomik birçok faktörün olduğu bir gerçektir. Bunların yanında, tasavvufi zümreler de İslamlaşma sürecinde son derece önemli bir rol üstlenmişlerdir. Nitekim bu dönemde İslam'ı yaymakla özellikle sûfiler meşgul olmuşlardır. Onlar yabancı bir ülkeye kendileriyle beraber inanç ve hayat tarzlarını getirerek yerli halkı sadece tasavvuf ve tarikatlarla değil, İslam kültürüyle de tanıştırmıştır.

Sûfiler dinî, sosyal, kültürel ve eğitsel alanlardaki faaliyetleriyle Müslüman toplumunun oluşumuna zemin hazırlamışlardır. Tarikatlar ve onlara ait kurumlar yerli halkın İslamiyet hakkında bilgi edinmelerine ve zamanla İslamiyet'i benimsemelerine olanak sağlamış, cami-medrese ve zaviye-hankah gibi dinî yapılarla ahalinin hayatına yön vermişlerdir. Altın Orda Devleti'nin de İslamlaşmasında tasavvufi zümrelerin önemli katkısı olmuştur. Kaynaklardan anlaşıldığı üzere, bunlardan Altın Orda'da en yaygın Kübreviye ve Yeseviye tarikatları olmuştur.

1. Altın Orda'da Tasavvuf

Bilindiği gibi, “tasavvuf” kelimesi Arapça “sûf” yani “yün” kelimesinden türemiştir. Nitekim eskiden sûfiler kaba yünlü giysiler kullanmışlardır. Bu gelenek Altın Orda döneminde de unutulmamıştır. Mesela, 1330'larda ünlü seyyah İbn Battûta (ö. 770/1368-69), Altın Orda'ya bağlı Kırım'a geldiğinde, Rifaî tarikatının şeyhi Muhammed el-Batâihî'nin bir fakihe yolculuğa çıkmadan önce yünden yapılmış hırka giyirdiğini kaydetmiştir (İbn Battûta, 1987, 336).

Altın Orda Devleti'nde tasavvufa her zaman büyük saygı ve ilgi duyulmuş, sûfiler yönetim ve halk tarafından himaye ve destek görmüşlerdir. İbn Battûta, Kırım'dayken halkın Horasan'dan gelen bir sûfi şeyhine ne kadar ilgi ve saygı gösterdiğini, onu kalabalık gruplar hâlinde ziyaret etmeye gittiklerini hatta huzurunda kadı, hatip ve fakihlerin el pençe durduklarını kaydetmiştir (İbn Battûta, 1987, 329).

Altın Orda'nın birçok şehrinde hankah, zaviye gibi sûfilerin toplandıkları tasavvufi mekânlar bulunmuştur. Bu mekanlara sadece dervişler değil, aynı zamanda manevi veya maddi bir kriz yaşayan tüm Müslümanlar da gelirlerdi. Aç, yoksul ve evsiz olanlar da oralara sığınırldı. Onlara devlet ve halk tarafından her türlü destek sağlanırdı. Yerli Müslümanlar, dervişlerin bu tarz evlerine atlarını, ineklerini ve koyunlarını gönderirlerdi (İbn Battûta, 1987, 335). Bunlardan o dönemde tasavvufi öğretilerin geniş halk kitleleri için ne kadar çekici olduğu anlaşılmaktadır.

İbn Battûta; Kırım, Azak, Macar, Saray, Sarayçık ve Harezm gibi Altın Orda'nın birçok bölgesinde bulunan 8 tane zaviyeden bahsetmektedir. Aynı zamanda o, zaviye ve hankah gibi yerlerin Altın Orda başkenti Saray şehrinde de bulunduğunu belirtmektedir. Onların arasında Hacı Nizameddin ve Numanüddin el-Harezmî gibi şeyhlerin zaviyelerini de ziyaret etmiştir. Ayrıca Şeyh el-Harezmî'yi âlim, mütevazi, mülayim ve yardımsever bir insan olarak tanımlamıştır (İbn Battûta, 1987, 363). Ancak kaynaklardan sayılarını tam olarak bilemezsek bile halkın tasavvufi öğretilere olan ilgisi ve dervişlerin aktif faaliyetleri, zaviye ve hankah sayısının daha çok olduğunu düşündürmektedir.

Tarikat önderleri ilim sahibi şeyhler olarak kabul edildikleri için insanlar onlara genellikle “ata”, “baba”, “pir”, “şeyh-i kebir”, “şeyh” ve “imam” diye hitap

etmişlerdir. Altın Orda'da ünlü sûfileri ve tarikat önderleri vefat ettikten sonra, onların cenaze törenleri kalabalık bir halk kitlesinin katılımı ile defnedilmiştir. Daha sonra kabirlerinin üzerine büyük türbeler inşa edilerek mezar taşlarına onları öven yazılar yazılmıştır. Bu türbelerde defnedilenler evliyadan sayıldıkları için halk tarafından çokça ziyaret edilmiştir. Karadeniz kıyısındaki Eski Yurt şehrinin kazılarında 14. ve 15. yüzyıllara ait bu tarz 4 türbeye rastlanmıştır (İvanov, 1989, 30). Aynı yapılar Altın Orda'nın diğer şehirlerinde de (örneğin, Saray-i Cedid, Saray Batu, Beljamen) yapılan arkeolojik kazılarda bulunmuştur.

Ayrıca tasavvufi öğretilerin Altın Orda ahalisini ne kadar etkilediğini tarihi şahsiyetlerin birçoğunun isimlerinden bile görmek mümkündür. Mesela alfabetik sırasıyla en önemli tarihi isimler şunlardır: Aziz Baba, Ak Sûfi, Ali Derviş, Bek Sûfi, Berat Sûfi, Derviş Han, Muhammed Sûfi, Pir Budag, Pir Mahmud, Pir Mahmudşah, Rüstem Sûfi, Süleyman Sûfi, Sûfi, Sûfiçuk, Şeyh Sûfi (Seleznev, 2009, 20). Böylece tasavvufun Altın Orda'da derin köklerinin ve yaygın bir öğretisinin olduğu söylenmektedir.

2. Altın Orda'nın İslamlaşmasında Kübreviyye Tarikatı'nın Rolü

Altın Orda'nın İslamlaşmasında etkin rol üstelenen tarikatların biri olarak Kübreviyye'yi ele almadan önce bu tarikatın kurucusu hakkında kısaca bahsetmek gerekir. Tarikatın kurucusu Harezmlî büyük sûfi, “şeyh-i velî-tıraş” unvanıyla anılan Ebü'l-Cennâb Ahmed b. Ömer Necmeddin-i Kübra'dır (ö. 618/1221). Necmeddin-i Kübra Şâfiî mezhebine mensup bir mutasavvıftır. Önce memleketi Harezm'de, daha sonra Tebriz, Nişabur, Hemedan, İsfahan, Mekke ve Mısır'da birçok ünlü âlimden eğitim görmüştür. Efsanelere göre, Dizful şehrindeyken hastalandığı sırada dervişlerin zikir halkasına katılarak iyileştikten sonra tasavvufa intisap ettiği söylenir (Algar, 2006, 500).

Necmeddin-i Kübra, ünlü mutasavvıf Ebü'n-Necib es-Sühreverdî'nin (ö. 563/1168) yetiştirdiği Ruzbihan'dan tarikat ilmini, Ammar'dan halvet ve uzlet ilmini ve İsmail el-Kasrî'den hırkayı almıştır. Dolayısıyla Kübreviyye, Sühreverdîyye tarikatının bir kolu olarak sayılabilir. Daha sonra Harezm'in bu coğrafyanın etkisi ve tasavvufdaki özgün tercihleriyle Kübreviyye yeni bir kimlik kazanmıştır (Gökbulut, 2010, 184, 203.).

Necmeddin-i Kübra ilim talep ederek birçok ülkeyi dolaştıktan sonra 1184 yılında memleketi Harezm'e yerleşmiş ve orada bir hankah kurarak birçok ünlü sûfi yetiştirmiştir. Trimmingham'a göre, onların arasında *Mantuku't-tayr* adlı eserin müellifi, meşhur sûfi, şair Feridüddin Attar'ın (ö. 618/1221) hocası Mecdüddin el-Bağdadî (ö. 616/1219 (?)) de vardır (Trimingham, 1971, 55-56).

Necmeddin-i Kübra Moğol istilası sırasında 1221 yılında Harezm'de şehit edilmiştir. Fakat vefatından önce fikirlerine sadık ve yetenekli talebelerine diğer şehirlere dini yaymak için yola çıkmalarını emretmiştir. Bedreddin el-Aynî'ye (ö. 855/1451) göre, onların arasında Sa'deddin el-Hamevî'yi Horasan'a, Kemaleddin es-Sirakî'yi (veya Sıgnakî-T.A.) Türkistan'a, Nizameddin el-Cendî'yi Kıpçak'a, Seyfeddin el-Bâharzî'yi ise Buhara'ya göndermiştir (Aynî, 2010, 9).

Bu konuda detaylı bir malumat olmamasına rağmen, araştırmacı Devin DeWeese, Necmeddin-i Kübra'nın müritlerinden Kemâleddin'in (ö. 672/1273) (“Baba Kemâl” olarak da bilinir), Harezm tam olarak işgal edilmeden önce Moğollarla temas

kurabildiğini ileri sürmektedir (DeWeese, 1994a, 79). Çünkü Baba Kemâl, o dönem Moğol hâkimiyetindeki Türkistan'ın Cend kentinde bulunan mutasavvıfların birine şeyhinin hırkasını giydirmek için yola çıkmış ve orada kalmıştır (DeWeese, 1994a, 71).

14. yüzyılın başlarında kaleme alınan Cemâl el-Karşî'nin *Mülhakatu's-Surâh* isimli eserinde Baba Kemâl hakkında bazı bilgiler bulunmaktadır. Baba Kemâl'in unvanını “Şeyhü'l-Meşayih Hüccetü'l-Hak 'ala'l-Hak Kemâlü'l-Hak ve'd-Din el-Harezmî es-Sıġnakî” diye kaydeden Cemâl el-Karşî, onun aynı zamanda Türkler arasında “Şeyh Baba” olarak tanındığını belirtmektedir. Ayrıca Cemâl el-Karşî onunla görüştüğünü ve onun Necmeddin-i Kübra'nın müridi olduğunu ve 672/1273 yılında vefat ettiğinde Cend'deki Hayrabad denilen yere defnedildiğini kaydetmektedir (Cemâl Karşî, 2005, 156-157).

Bu arada Kırım'daki Türk-Tatar nüfusunun İslamlaşmasıyla ilgili efsanelerde, Baba Kemâl hakkındaki efsanelerin bir yansıması olarak “Kemâl Ata” ismi geçmektedir (DeWeese, 1994a, 71-72). Bu Kuzey Karadeniz bölgesinde ünlü efsanevi Kemâl Ata, Eski Kırım (Solhat) şehrinde vefat etmiş ve onun hatırına daha sonra bir türbe yapılmıştır. Nitekim 17. yüzyılın ortasında Evliya Çelebi (ö. 1095/1684 (?)), Eski Kırım'ın Kefe kapısı yakınlarında Kemâl Ata Türbesi'ni ziyaret ettiğini söylemektedir (Evliyâ Çelebi, 2011, 566). 1994 yılında yapılan arkeolojik çalışmalar sırasında orada 15-16. yüzyıllara ait mezarlık kalıntıları ortaya çıkmıştır (Kramarovskiy, 1996, 40). Fakat mezarlıktaki kabirlerin birisinin Kemâl Ata'ya ait olabileceğine dair şimdilik bir delil bulunmamaktadır. Bununla beraber Eski Kırım'da türbesi bulunan Kemâl Ata hakkındaki bilgiler daha çok bir menkıbe niteliğindedir. 734/1333 yılında şehri ziyaret eden ve oranın manevi önderleriyle görüşmeler yapan İbn Battûta da Kemâl Ata hakkında hiç bahsetmemektedir. Dolayısıyla Cend'te defnedilen Baba Kemâl'in Kırım coğrafyasında tanınan Kemâl Ata ile isim benzerliği dışında herhangi bir alakası bulunmamakta olduğu ve ayrı şahsiyetler olduğu düşünülebilir.

Necmeddin-i Kübra'nın müritlerinden Altın Orda'nın İslamlaşması açısından diğer önemli bir isim Seyfeddin el-Bâharzî'dir (ö. 659/1261). Seyfeddin Saîd b. el-Mutahhar b. Saîd el-Bâharzî 586/1190 yılında Nişabur ve Herat arasında bulunan Bâharz şehrinde doğmuştur. Necmeddin-i Kübra gibi o da zamanının ünlü ilim adamlarından din ilimlerini almıştır. Seyfeddin el-Bâharzî, hadis çalışmalarına ayrıca önem vermiş ve kısa sürede ünlü bir hadis âlimi olmuştur. Şemseddin ez-Zehebî (ö. 748/1348) onun hakkında: “İmam, muhaddis, dindar, zahid ve takva sahibiydi (...)” (Zehebî, 1985, 366) dedikten sonra İbn'ül-Fuvatî'den (ö. 723/1323) şunları nakletmiş: “(...) İlim ve fazilette dolu deniz gibiydi. Hakikaten evvelkilerin ve sonrakilerin gururuydu, celalet ve büyük itibar sahibiydi. Şöhretini hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler bilirdi. Maveraünnehir ve Türkistan'da eser ilmi onun gayreti sayesinde yayılmıştır” (Zehebî, 1985, 367).

Seyfeddin el-Bâharzî 1218 yılında Necmüddin-i Kübra'nın müridi olmuştur. Moğollar Maveraünnehir'ı işgal ettiğinde, şeyhi ona Buhara'ya gitmesini emretmiştir. Seyfeddin el-Bâharzî, Buhara'ya vardığında şehir harabeye dönmüş ve Moğollar tarafından neredeyse tamamen yıkılmıştır. Zamanla ilme talip olan birçok kişi onun öğrencisi olmuştur. Seyfeddin el-Bâharzî, hem sıradan insanlar hem de Moğollar arasında büyük bir otoriteye sahip olmuştur.

Seyfeddin¹ el-Bâharzî o dönemde Altın Orda Hanı Berke'nin (ö. 665/1266) İslamiyet'i kabul etmesinde büyük bir rol oynamıştır (Zehebî, 1999, 191; Ömerî, 1971, 102-103). Rivayete göre, el-Bâharzî Berke'ye İslam'ı kabul etme teklifinde bulunmuştur. Berke de şeyhin teklifine olumlu cevap vermiş ve kendisine bağlı topraklarda özgür hareket etme hakkını veren bir belge ve tüm isteklerini yerine getireceğini belirten bir mektup göndermiştir. Fakat Seyfeddin el-Bâharzî'yi dünyevi menfaatler ilgilendirmedeği için Berke'nin hediyelerini geri çevirmiştir. Bundan sonra Berke şeyh ile bizzat görüşmek için Buhara'ya gitmiştir. Fakat Berke'yi hemen kabul etmeyen şeyh, onu kapısının önünde sabaha kadar bekletmiştir. Böylece Seyfeddin el-Bâharzî, İslam'ın bir iman ve gönül işi olduğunu Berke'ye anlatmak istemiştir. Şeyhin huzurunda Berke, Müslüman olduğunu bir kez daha yineledikten sonra şeytlen İslamiyet'i ülkesinde yayma görevini almıştır.

İbn Haldun (ö. 808/1406), Berke'nin İslam'ı ne zaman kabul ettiğine dair farklı rivayetlerin olduğunu da belirtmiştir (İbn Haldun, 2000, 603). İbn Fazlullah el-Ömerî (ö. 749/1349) ve ondan nakleden el-Kalkaşendî (ö. 821/1418) Berke'nin Buhara'ya ziyaretini 1251 yılında olan kurultaydan dönüşüyle ilişkilendirmişler ve orada İslam'ı Seyfeddin el-Baharzî'nin elinden kabul ettiğini zikretmişlerdir (Ömerî, 1971, 102-103; Kalkaşendî, 1914, 474). Şemseddin ez-Zehebî (ö. 748/1348) ise, Hicri 7. yüzyılın 40'lı yıllarında (yani Miladi 1243-1251 yılları arasında) Berke'nin Saksin'den Buhara'ya Seyfeddin el-Baharzî ile görüşmeye gittiğini ve onunla birlikte birçok emirin Müslüman olduğunu belirtmektedir (Zehebî, 1999, 191).

Böylece Seyfeddin el-Bâharzî, şeyhinin gönderdiği Buhara'da uzun yıllar tebliğ ve irşat faaliyetlerinde bulunmuş, toplumun her kesiminden Müslüman olmayanlara İslâm'ı anlatmış ve özellikle Moğol yöneticilerin İslam'ı kabul etmelerinde etkin bir rol üstlenmiştir. Buhara'da tasavvufî öğretilerin yanı sıra başta el-Buhârî'nin *el-Cami 'u's-Sahih*'i olmak üzere birçok hadis kitabından da dersler okutmuştur (Zehebî, 1986, 366). Seyfeddin el-Baharzî 659/1261'de Fethabad'daki hanhâkında vefat etmiş ve kefeni vasiyeti üzere, şeyhi Necmeddin-i Kübra'nın giydirdiği hırkadan hazırlanmıştır. Ardından *Risale der İşk, Şerhu esmâi'l-hüsna, Rubâiyyât, Vekâyiü'l-halvet, Vesâyâ, Esrârü'l-erbaîn li-ahyâri's-sâirîn* ve *Rûznâme* gibi birçok eser bırakmıştır (Uludağ, 1991, 475).

Necmeddin-i Kübra'nın Horasan'a gönderdiği diğer bir müridi Sa'deddin-i Hammûye'dir (ö. 650/1252). Sa'deddin-i Hammûye Moğol istilâsı sırasında şeyhinin tavsiyesiyle Hârezm'den ayrıldıktan sonra Herat, Nişâbur, Âmül, Câcerm, Buhara, Tebriz, Musul, Halep, Hama, Humus, Bağdat, Dımaşk, Kudüs, Ba'lebek, Mekke, Medine, Diyarbakır, Harran, Nusaybin ve Gılân (Gürcistan) şehirlerini ziyaret etmiştir. Dımaşk'ta Kasıyûn Dağı eteklerinde bulunan zaviyesinde bir süre irşat faaliyetinde bulunmuştur. Ayrıca Dımaşk'ta Muhyiddin ibn Arabî (ö. 638/1240) ile sohbetler etmiş ve İbn Arabî ona "tükenmez hazine" diye iltifat etmiştir. Yine Dımaşk'ta Sadreddin Konevî (ö. 673/1274) ve Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (ö. 672/1273) ile de sohbet etmiştir.

Hayatının yirmi beş yılını seyahatle geçiren Sa'deddin-i Hammûye 641/1243-1244 yılında memleketi Bahrâbâd'a dönmüş ve oraya yerleşmiştir. Barhabad'ın mescid-hankahını tamir ettirerek irşat ve tebliğ faaliyetine devam etmiş; bu sırada

1 İbn Haldun, şeyhin ismini yanlışlıkla Şemseddin olarak kaydetmiştir (İbn Haldun, 2000, 603).

Moğol yöneticileriyle iyi ilişkiler kurarak onlardan maddi destek görmüştür. Vefat ettiği büyük dedesi Muhammed b. Hameveyh'in Bahrâbâd'taki kabri yanında defnedilmiştir. Sa'deddîn-i Hammûye hayatı boyunca Arapça ve Farsça pek çok eser kaleme almıştır. Belli başlı eserleri ise şunlardır: *el-Misbâh fi'l-tasavvuf*, *Mahbûbü'l-muhibbîn ve matlûbü'l-vâsîlîn*, *Secencelü'l-ervâh ve nukuşü'l-elvâh*, *Mefâtihu'l-esrâr*, *Te'vîl-i Ehâdis-i 'Aşere*, *Risâle fi beyâni tahkiki's-salât*. Ayrıca tasavvufi şiirleri ve rubâileri de mevcuttur. Sa'deddîn-i Hammûye, kendi vefatından önce Bahrâbâd'taki hankahına oğlu ve müridi Sadreddin İbrâhim'i (ö.722/ 1322/1323) halife tayin etmiştir. Sadreddin İbrâhim daha sonra İlhanlı Hükümdarı Gâzân Han'ın (ö. 703/1304) yaklaşık 100.000 Moğol askeriyile birlikte İslâmiyet'i kabul etmesinde önemli rol oynamıştır (Öngören, 2008, 390-391).

Sa'deddîn-i Hammûye'nin hankahında birçok mutasavvıf âlim yetişmiştir. Onlardan birisi Altın Orda coğrafyasında tanınan Hasan el-Bulgarî'dir (ö. 699/1299). O, Azerbaycan'ın Gence şehrinde doğmasına rağmen "Bulgarî" nisbesiyle tanınmıştır. Nitekim dokuz yıl Bulgar şehrinde bulunarak yerli Türkler arasında İslâm'ı yaymak için çok çaba sarf etmiştir. Şihâbüddin Mercânî, Buhara şehrinde Hoca Bulgarî ismiyle meşhur âlimin kabrinin bulunmasından ve halk tarafından ziyaret edilen bir yer olduğundan bahsetmiştir. Aynı zamanda el-Bulgarî'nin 699/1299 yılında Tebriz şehrinde vefat ettiğine dair rivayetlerin de mevcut olduğunu belirtmiştir (Mercânî, 1897, 83.).

14. yüzyılda İbn Battûta, Harezm'e seyahati sırasında şehir etrafında bulunan âlimlerin türbelerinden bahseder. Onların arasında Kübreviyye tarikatının kurucusu Necmeddin-i Kübra'nın Türbesini ve zaviyesini ziyaret ettiğini zikretmiştir. Zaviyede ziyaretçilere yiyecek-içecek dağıtıldığını ve orada yaşayan Şeyh Seyfeddin b. Adaba adlı müderrisin Harezm'in en saygın insanlarından birisi olduğunu kaydetmiştir (İbn Battûta, 1987, 366).

Böylece Kübrevî şeyhleri, İslamiyet'in Altın Orda halkı ve yöneticileri arasında yayılmasında büyük bir rol oynamışlardır. İslamiyet'i Moğol yöneticilerle iyi münasebetler kurarak yaymışlardır. Muhtemelen tarikat kurucusunun Moğollarla savaşta şehit edilmesi, Kübrevî sûfilerinde silahlı bir mücadeleyi sürdürmenin olumlu bir sonuç vermeyeceği kanaatinin oluşmasına neden olmuştur.

3. Altın Orda'nın İslamlaşmasında Yeseviyye Tarikatı'nın Rolü

Kübreviyye ile birlikte Altın Orda'nın İslamlaşmasında etkili rol üstlenen tarikatlardan biri de Yeseviyye'dir. Bu tarikat "Pir-i Türkistan" unvanıyla anılan Hoca Ahmed Yesevî'ye (ö. 562/1166) nispet edilir. Yesevî'nin müridi ve halifesi olan Hakîm Ata Süleyman Bakırganî (ö. 582/1186) şeyhinden icazetname alarak Harezm bölgesine yerleşmiş ve orada halkı irşat ile meşgul olmuştur (Kâşifi, 1971, 44; Tosun, 2015, 38). İşte Yesevî öğretilerinin yayıldığı bu bölge 13. yüzyılda Altın Orda Devleti'ne dâhil edilmiş ve İslamlaşma sürecinde en önemli merkezlerden birisi olmuştur.

Rus tarihçi İgor Belic, Sibiryâ Tatarlarının İslamlaşması hususunda araştırma yaparken yerli efsanelerde isimleri geçen Hakîm Ata ve eşi Anber Ana, Hubbî Hoca ve Celâleddin Hoca gibi dinî şahsiyetlerin tarihini incelemiştir. Belic, bölgede Hakîm Ata olarak bilinen zâtn Süleyman Bakırganî olduğunu ve onun Hoca Ahmet Yesevî'nin müritlerinden birisi olduğunu belirttikten sonra Hakîm Ata, Seyyid Ata ile Hubbî Hoca mezarlarının Harezm (Urgenç) yakınlarında bulunduğunu söylemiştir. İlaveten Hubbî Hoca'yı Hakîm Ata'nın en küçük oğlu olduğunu tespit etmiştir. Ayrıca bu isimlerin Yeseviyye tarikatında önemli isimler olduğunu belirtmiştir (Belic, 2004, 80).

Kaynaklardan Yeseviyye şeyhlerinin özellikle Özbek Han (ö. 740/1340) döneminde (1313-1340) Altın Orda'da aktif irşat faaliyetlerinde buldukları bilinmektedir. Bu süreçteki ana figürlerden kaynaklarda Seyyid Ata, Sadr Ata, Bedr Ata, Uzun Hasan Ata ve Baba Tükles gibi şahsiyetlerin isimleri zikredilir.

Yeseviyye şeyhlerinden birisi Seyyid Ata hakkında oldukça ilginç bilgiler müellifi bilinmeyen *Şeceretü'l-Etrak* adlı (1457 yılında yazılan) eserde yer almaktadır. Eserde Özbek Han'ın İslam'ı Seyyid Ata'nın elinden Hicri 720 yılında kabul ettiği beyan edilmiştir (The Shajarat ul-Atrak, 1838, 231.). Muhtemelen, Altın Orda Hanı'nın İslam'ı kabul etmesiyle ilgili bu rivayet, Mirza Uluğbek'in (ö. 853/1449) tarihi eserine dayanmaktadır. Nitekim orada da bununla aynı içerikli bir bilgi bulunmaktadır (Mirzo Uluğbek, 1994, 138).

İbn Battûta'nın verdiği bilgilere dayanarak Vasiliy V. Bartold (1869-1930), Özbek Han'ın "Ata" diye hitap ettiği hocasının isminin Abdülhamid olduğunu belirtmiştir. Sonra *Şeceretü'l-etrak*'a dayanarak Hicri 720 yılında Özbek Han'ın İslam'ı kabul etmesinde önemli tesiri olan ve ona Sultan Muhammed Özbek Han adını veren kişinin Taşkent yakınlarında mezarı bulunan Zengi Ata'nın (ö. 656/1258) halifelerinden Türkistanlı Şeyh Seyyid Ata olduğunu kaydetmiştir. Ayrıca Seyyid Ata'nın asıl adının Ahmed olduğunu da zikretmiştir (Bartold, 1968, 142). Seyyid Ata'nın tarihi kimliğine dair Devin DeWeese'in tespitleri de değerlidir. Ona göre, Seyyid Ata İbn Battûta'nın "seyyid", "şerif" veya "nakibü's-şürefa" unvanlarıyla zikrettiği Seyyid b. Abdülhamid olmalıdır (İbn Battûta, 1987, 339, 344; DeWeese, 1994b, 133-134).

Özbek Han'ın İslam'ı kabul etmesiyle ilgili rivayetlerde Seyyid Ata dışında Baba Tükles isimli diğer bir Yeseviyye şeyhi de zikredilmiştir (Ötemiş Hacı, 2014, 16). Baba Tükles, Mangıt boyundan olan Altın Orda'lı meşhur devlet adamı Emir Edige'nin (ö. 822/1419) efsanevi atası sayılır. Muhtemelen halk hafızasında Altın Orda'nın İslamlaşmasında Özbek Han'ın rolü Baba Tükles'in torunu sayılan Edige'nin İslamlaştırma faaliyetleri ile özdeşleşmiştir.

Ayrıca Devin DeWeese, bahsi geçen Seyyid Ata'nın efsanevi Baba Tükles'le alakasını araştırarak bu iki şahsın aynı kişi olduğuna dair bir delil olmadığı sonucuna varmıştır (DeWeese, 1994b, 129). Fakat Altın Orda'da İslam'ın yayılışında etkili olan bu iki şahsın kimliğiyle ilgili rivayetlerde bulunan zorlukların üstesinden gelememiştir. Araştırmasının sonucunda Devin DeWeese, Seyyid Ata isminin Altın Orda'daki iki güçlü Türk boylarından biri Kungratlarla, Baba Tükles isminin ise Mangıt boyu ile ilişkili olabileceği düşünmektedir (DeWeese, 1994b, 487-488).

Başka bir yerde, Devin DeWeese, Baba Tükles'in Zengi Ata'nın (13. yüzyıl) müridi Sadr Ata (Sadreddin Ahmed) olabileceğini söylemektedir. Kâşifi'ye göre, Sadr Ata (Sadreddin Muhammed) Seyyid Ata (Seyyid Ahmed), Bedr Ata (Bedreddin Muhammed) ve Uzun Hasan Ata gibi sûfilerle birlikte bir mürşid-i kamil bulmak için Mâverâünnehir'e gitmiş ve orada Zengi Ata'nın yanında her türlü eğitimi almıştır (Kâşifi, 1971, 45). Zengi Ata ise Ahmed Yesevî'nin müridi Hakîm Ata'nın (ö. 582/1186) mürididir. İlim tahsilinden sonra Zengi Ata, Sadr Ata ve Seyyid Ata'yı Türkler arasında İslamiyet'i yaymak amacıyla Deşt-i Kıpçak ve Saraycık'a göndermiş, onlar da o dönem Saraycık'ta bulunan Altın Orda Han'ın İslam'a davet etmişlerdir. Özbek Han'ın onlardan bir keramet beklemesi üzerine Sadr Ata'nın

Kâbe'nin görüntüsünü Saraycık'a getirip Özbek Han'a göstermiş, han böylece Müslüman olmuş ve onunla birlikte 70.000 kişi de İslam dinine girmiştir (DeWeese, 1994b, 569-571, Tosun, 2015, 38).

Molla Abdülgaffar el-Kırımî *Umdetü't-Tevarih* adlı eserinde Özbek Han döneminde irşat ve tebliğ faaliyetinde bulunan bazı isimleri vermiştir. Ulus-ı Cuçi olan Deşt-i Kıpçak ahalisine din-i Muhammedi'yi tebliğ eden dönemin en meşhur dört evliyasından şu şekilde bahsetmiştir: “Onlar Hz. Ali soyundan Şeyh Mecdüddin Şirvanî, Hz. Ebu Bekir Sıddık soyundan Baba Tökles Şeyh Necibuddin, Peygamber soyundan daha iki seyyid – Şeyh Ahmed ve Şeyh Hasan Gürganî'dir” (Kırımî, 1343, 35-36). Devrin Deweese'e göre, yukarıda belirttiğimiz gibi Seyyid Ahmed, Özbek Han'ın hocası olan bir Yesevî şeyhidir. Şeyh Mecdüddin Şirvanî ise 17. yüzyılda Anadolu'da ve Kırım'da faaliyet gösteren Halvetiye tarikatının kurucularından Seyyid Yahya Şirvanî'nin (ö. 870/1466) büyük dedesidir (DeWeese, 1994b, 358).

Özbek Han İslam'ı kabul ettikten sonra Sultan Giyâseddin Muhammed, Özbek Han olarak resmi bir isim almış ve bazı siyasi ve idari reformlar yapmaya başlamıştır. Mesela onun döneminde Altın Orda'nın Türk-Moğol idari sistemine Müslüman müftüler ve kadılar girmiştir. Müslüman ülkelerinde bir yönetim teşkilatına benzer şekilde divan oluşturulmuştur. O zamandan itibaren ordu komutanları Müslüman devletlerinde kullanılan “emir” unvanıyla adlandırılmıştır. Bunlar, Altın Orda'nın Orta Çağ'ın tipik bir Müslüman devleti olarak oluşumunun esaslarıydı. Adli sistemde ise İslam şeriatı Cengiz Yasası'ndan üstün olmuştur. Bu nedenle İbn Kesir, Özbek Han zamanında “Muhammedi şeriat diğer şeriatlardan üstün oldu” demiştir (İbn Kesir, 1988, 68).

Müslümanların lehine gerçekleşen bu tür büyük değişimler tasavvufi zümrelerin üstün gayretleri sonucu mümkün olmuştur. Bu dönemden sonra sûfiler ve onların zaviye ve hankahları her zaman Altın Orda'nın yönetici sınıfının himayesinde olmuştur. Sûfilerin yönetici sınıfla arası iyi bir şekilde gelişmiş ve zaman içinde pek değişmemiştir. Hanlar, önemli şeyhlere ve tarikat liderlerine gelerek tavsiyelerini almışlardır. Bu bağlamda İbn Battûta: “Sultan Özbek, her Cuma onu ziyarete gelir, ama o (şeyh), onu karşılamaya çıkmaz ve onun önünde durmaz. Sultan onun önünde oturur, onunla en sevecen şekilde konuşur ve onun yanında alçakgönüllüdür” demiştir (İbn Battûta, 1987, 363). Bu, Altın Orda yöneticilerinin belirli bir din bilginine, özellikle de tarikat önderlerine, genel olarak tasavvufa olan saygılarının bir işareti olarak görülmelidir. Bu nedenle Müslüman tarihçileri eserlerinde Özbek Han'ın dindarlığından övgüyle bahsetmişlerdir.

Katolik rahip Guillelmus Ade (William of Adam) (ö. 1341) 1317 yılında kaleme aldığı *Tractatus Quomodo Sarraceni Sunt Expugnandi* adlı kitabında ise Altın Orda'daki tasavvufi zümrelerin aktif faaliyetlerine işaret etmiştir. Rahip, Özbek Han ve din politikası hakkında: “Saraken (Müslüman) fakirlerini yani rahiplerini topraklarına alır, onları korur ve kollardı. Sonuçta onların sayesinde Tartarlar diğerleri gibi en kötü Saraken oldular” demiştir (William of Adam, 2012, 46-49).

Aynı zamanda Altın Orda yönetimi Özbek Han'dan itibaren itikadi açıdan Hanefî-Mâtürîdî çizgiyi destekleyen politikalar izlemiştir. İbn Battûta'ya göre, o dönem Harezmi şehri ileri gelenlerinden bazı kişiler (arasında şehir valisinin hocası da var) Mu'tezile (Ehl-i İ'tizal) mezhebine müntesipler fakat onu belli etmezlermiş. Çünkü Özbek Han ve Harezmi Valisi Kutlu Timur Ehl-i Sünnet mezhebinde idiler (İbn

Battûta, 1987, 367). Demek ki eskiden Harezmi'de yaygın olan Mu'tezile mezhebi Özbek Han döneminde gücünü kaybetmeye başlamış ve kalan az sayıda Mu'tezilî de inançlarını gizlemeye mecbur kalmışlardır.

Ayrıca Özbek Han döneminde Altın Orda'nın büyük şehirlerinde eğitim yerleri olarak medreseler sayısı çoğalmıştır. Fakat büyük camilerin yanında kurulan bu medreselerin çoğu günümüze kadar ulaşmamıştır. İncelediğimiz tabakat kitaplarında âlimlerin ilim aldıkları şehirlere baktığımızda en meşhur medreselerin Altın Orda'nın Saray, Bulgar, Kırım, Hacitarhan ve Harezmi şehirlerinde bulunduğu anlaşılmaktadır (Abylov, 2021, 64). Altın Orda kentlerinde ilmi ortamın oluşmasında, Özbek ve Canibek Hanlar davetiyle uzak ülkelerden gelen bilginler ve eğitilmiş insanlar önemli rol oynamıştır. Daha sonra onlardan ilim tahsil eden birçok yerli âlim de İslam dünyasının diğer beldelerinde tanınmıştır. Buna Sarayî, Harezmi, Bulgarî gibi nisbeli Altın Ordalı âlimlerin tabakat kitaplarında çokça rastlanması delil olabilir.

Özbek Han sonrası döneminde ayrıca Ahmed Yesevî'nin *Divan-ı Hikmet*'inden ilham alarak yazılan tasavvufî edebiyat da gelişmiştir. Örneğin, M. Fuad Köprülü'nün belirttiği gibi, Yeseviyye silsilesinden Zengi Ata'nın müridi olan Şeyh Şeref'in *Muinü'l-Mürîd* ve *Cevahirü'l-Esrar* (Köprülü, 1980, 290-292) adlı eserleri, Harezmi'nin 1353 yılında kaleme aldığı *Muhabbetnâme*, Mahmud b. Ali es-Sarayî el-Kerderî'nin (ö. 761/1360) 1358 yılında tamamladığı *Nehcü'l-Ferâdis* adlı eserleri bunlardandır. Bu eserlerin temel amacı, İslam dininin emir ve yasaklarının öğretilmesi, dinî duyguların güçlendirilmesi olmuştur. Ayrıca Altın Orda'da bu dönemde dünyaca meşhur mutasavvıfların eserleri de çok popüler olmuştur ki İbn Arabî'nin *Fusûsü'l-Hikem* adlı eserine başkent Saray'da Rükneddin el-Kırımî (ö. 783/1381-1382) tarafından Farsça şerh bile yazılmıştır (Abylov, 2021, 68-71).

Yeseviyye şeyhleri daha sonraki dönemlerde de Altın Orda hanlarına manevî yönden etkili olmaya devam etmiştir. Bu bağlamda Netanzî'nin eserinde diğer bir Seyyid Ata hakkında rivayet dikkat çekicidir: “Ariflerin sultanı evladından Seyyid Ata lakaplı Seyyid Muhammed el-Yesevî, onun (Aziz Han-T.A.) zamanına kadar yaşadı ve onu kötü amellerden alıyordu. Aziz Han kabul etti ve bu Seyyid Ata'nın elinden tövbe etti ve ona kızını verdi” (Netanzî, 1336, 76). Burada bahsi geçen Aziz Han, 1364-1365/66 yıllarında hüküm süren Altın Orda hanıdır. Altın Orda'da kesilen sikkelerde Aziz Şeyh olarak da geçer. Seyyid Ata Muhammed (veya Mahmud) el-Yesevî ise Bartold'e göre, Ahmed Yesevî'nin torunlarından birisidir (Bartold, 1968, 142).

13. yüzyılın ikinci yarısı Yeseviyye geleneğinin önemli temsilcilerinden birisi de Sarı Saltık'tır (ö. 677/1278-79). Bu dönemde İlhanlıların baskıcı siyaseti nedeniyle Anadolu'dan Altın Orda topraklarına doğru bir göç hareketi olmuştur. Büyük kitleler hâlinde Altın Orda'ya bağlı bölgelere, özellikle Kırım'a göç eden Müslümanlar aynı zamanda buralardaki halkın İslamlaşmasına katkı sağlamıştır. Göç edenler arasında esnaf, tüccar, zanaatkarlarla birlikte önde gelen sülûler de bulunmuştur. 1263-1264'te tahtını kaybederek taraftarlarıyla önce Bizans'a ve sonra Altın Orda'ya gitmek zorunda kalan Anadolu Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykâvus'a (ö. 677/1278-79) on iki bin kişilik aşiretiyle katılan Sarı Saltık da onlardan birisidir (Ocak, 2002, 67).

Saltıknâme'de Sarı Saltık'ın soyu hakkında, onun ana tarafından şerif, baba tarafından ise seyid olduğu ve soyunun Seyyid Battal Gâzi'ye (ö. 122/740 (?)) ulaştığı dile getirilmektedir (Ebu'l-Hayr Rûmî, 2013, 37.). Sarı Saltık *Saltıknâme*'de şu isim ve

lakaplarla anılmaktadır: Seyyid Hızır, Seyyid Şerif, Şerif Gâzi, Seyyid Sultan, Sultan Baba, Sultan-ı Gâziyân, Sultanu'l-Evliyâ, Saltık Baba, Saltık-ı Rûmî. Evliya Çelebi ise, Sarı Saltık'ın Hoca Ahmed Yesevî tarafından Anadolu'daki Hacı Bektaş Velî'ye (ö. 669/1271 (?)) gönderilen yedi yüz dervişe önderlik eden kişi olduğunu ve gerçek isminin Mehmed Buharî olduğunu söylemektedir (Evliya Çelebi, 1999, 657). Hacı Bektaş Velî *Vilâyetnâmesi*'nde Sarı Saltık'ın tahsil görmeyen bir çobanken Hacı Bektaş'ın himmeti sayesinde velayet mertebesine ulaştığı belirtilmektedir (Kardaş, 2018, 389-390).

Sarı Saltık'ın hayatını konu alan *Saltıknâme*'de, onun Altın Orda topraklarında yaptığı gaza faaliyetlerinden de bahsedilmiştir. Anadolu'da II. Giyâseddin Keyhusrev (ö. 643/1246) ve II. İzzeddin Keykâvus döneminden itibaren önemli siyasi olaylarda aktif bir rol alan Sarı Saltık, Kırım'a gittikten sonra, Evliya Çelebi'ye göre, Karadeniz kıyılarından Moskova'ya kadar uzanan topraklarda gazalara katılmıştır (Evliya Çelebi, 1999, 657). *Saltıknâme*'ye göre, Sarı Saltık Tatar Hanı (Han-ı Tatar) ile savaşlara katılmıştır (Ebu'l-Hayr Rûmî, 2013, 123, 135-139). Muhtemelen burada bahsi geçen Tatar Hanı, Altın Orda Hanı Berke'dir. Nitekim Sarı Saltık'ın Altın Orda'da yaşadığı dönemde (663/1264-1265 yılında) Berke Han ve Nogay liderliğinde Altın Orda ordusu Kafkasya'daki Terek nehri boyunca İlhanlıları mağlup etmişlerdi (Nüveyrî, 2004, 245).

14. yüzyılda İbn Battûta, Kırım ahalisinin Baba Saltık'ı keramet sahibi mükâşif olarak gördüğünü ve Sudak kenti yakınlığında Baba Saltık adlı kasaba olduğunu kaydetmiştir (İbn Battûta, 1987, 351). Muhtemelen Sarı Saltık gaza faaliyetlerinde orasını bir askeri üs olarak kullanmıştır.

Sonuç

Moğol hâkimiyeti etkin olan sahalarda tarikatlar ve tasavvuf ehli son derece önemli bir rol üstlenmiştir. Nitekim tarikatlar kendilerine ait hankah ve zaviyelerle İslam ve öğretilerini yerli halka aktarabilmiştir. Bu bağlamda Altın Orda'da yer alan Kübrevî ve Yesevî zaviyeleri ve şeyhlerinin, bölgenin İslamlaşmasındaki rolleri önemli ve kıymetlidir. Bu tasavvufi zümreler, etnik ve sosyal yönden ayrı olan Kıpçaklarla Moğolları, Hâzrem ile Kırım'ı birleştirip bütünleştirmeyi başarmıştır.

Kaynaklardan anlaşıldığı üzere, her iki tarikatın da merkezi Harezm bölgesi olup buradan bozkırlara yayılmıştır. Berke Han dönemi Kübreviyye tarikatı, Özbek Han dönemi ve sonrasında ise Yeseviyye tarikatı Altın Orda'da aktif irşat ve tebliğ faaliyetinde bulunmuştur. Özbek Han dönemi tasavvuf şeyhlerinin faaliyet alanının genişlemesi aynı zamanda birkaç yönde gerçekleşmiştir. Öncelikle, devlet yöneticileri üzerindeki manevi etkileri sayesinde şeyhler, onlara idarî ve dinî konularda danışmanlık yapmıştır. İkincisi, bu güç ve etki Altın Orda topraklarında zaviye ve medreselerin hızla gelişmesini sağlamıştır.

Vakıfların kurulmasıyla İslami-tasavvufi eğitim modelinin geliştirilmesine mali destek verilmiştir. Camilerin yanında medrese ve zaviyelerin toplu olarak açılması, halk arasında okuryazarlığın artmasını etkilemiştir. Okuma yazma oranının artışıyla bu dönemde Altın Orda'nın kendi edebiyatı ve bilimi gelişmeye başlamıştır. Böylece Altın Orda döneminde tasavvufi edebiyat, Yeseviyye ve Kübreviyye tarikatlarının manevi mirası ile zenginleşmiştir.

Altın Orda'da sûfiler devletle iyi münasebetler kurabilmişler, şeyhler resmi din görevlileri kategorisinde yer almışlardır. Aynı zamanda şeyhler müritlerinin

günlük hayattan uzaklaşmalarına sıcak bakmamış ve onları İslam'ı tebliğ etmekle görevlendirmişlerdir. Ayrıca tasavvufi zümreler ve onların öğretileri, Altın Orda'da geleneksel Sünni itikadın kazanılmasında önemli bir rol oynamıştır.

Kaynaklar/References

- Abylov, Tungysh. *Altın Orda'da Dinî Hayat ve Hanların Din Politikası*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Algar, Hamid. "Kübreviyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/500-506. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Aynî, Bedreddin. *İkdü'l-cümân fî târîhi ehli'z-zamân ('Asru Selatini'l-Memalik)*, thk. Muhammed Muhammed Emin. 1 Cilt. Kahire: Daru'l-Kütüp ve Vesaiku'l-Kavmiye, 2010.
- Bartold, Vasiliy. *Soçinenya, Raboti Po İstorii i Flogiü Turkskih i Mongolskih Narodov*. 5 Cilt. Moskova: Nauka, 1968.
- Beliç, İgor. "Vsemirnaya skazka" v folklore sibirskih tatar (opit istoriko-etnografiçeskogo analiza)". *Etnografo-arheologičeskie kompleksi. Problemi kulturi i sotsiuma*. ed. M.A. Korusenko. 63–96. Omsk: Nauka, 2004.
- DeWeese, Devin. "Baba Kamal Jandi and the Kubravi Tradition among the Turks of Central Asia". *Der Islam*, 71/1, (1994a), 58-94.
- DeWeese, Devin. *Islamization and Native religion in the Golden Horde. Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*. Pennsylvania: Pennsylvania State University Press, University Park, 1994b.
- Ebu'l-Hayr Rûmî. *Saltuk-nâme*, Haz. Necati Demir, Dursun Erdem. İstanbul: Alioğlu Yayınevi, 2013.
- Evliya Çelebi. *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. Haz. S. A. Kahraman, Y. Dağlı. 2. Kitap. 1 Cilt. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999.
- Evliyâ Çelebi. *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Viyana, Eflak-Boğdan, Bükreş, Ukrayna, Kırım, Bahçesaray, Çerkezistan, Dağıstan, Kalmukistan, Saray, Moskova*. 7 Kitap. Haz. Seyit Ali Kahraman. 2 Cilt. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011.
- Gökbulut, Süleyman. *Necmeddîn-i Kübrâ*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2010.
- William of Adam. *How to Defeat the Saracens*. trans. Giles Constable. Washington DC: Dumbarton Oaks, 2012.
- İbn Battûta. *Rihletü İbn Battûta (Tuhatü'n-Nüzzar fî Garaibi'l-Emsar ve'l-Acaibi'l-Esfar)*, thk. Muhammed Abdülmünim el-Uryan. Beyrut: Daru'l-İhyai'l-Ulum, 1987.
- İbn Haldun, Abdürrahman. *Tarihu İbn Haldun*. 5 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kutübü'l-İlmiye, 2000.
- İbn Kesir, İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. 14 Cilt. Beyrut: Mektebtü'l-Maarif, 1988.
- İvanov, A.A. "Nadpisi iz Yeski-yurta". *Severnoe Priçernomorie i Povolje vo vzaimootnoşeniyah Vostoka i Zapada v XII-XIV vekah*. ed. German Fedorov-Davidov. 24-31. Rostov-na Donu, 1989.
- Kalkaşendî, Ebu'l-Abbas Şihabüddin Ahmed b. Ali, *Kitabu subhu'l-a'sâ*. 4 Cilt. Kahire: el-Emiriyye, 1914.
- Kardaş, Sedat. *Ali Nihanî'nin Manzum Hacı Bektaş-ı Veli Velayetnamesi (İnceleme-Metin-Sadeleştirme-Dizin)*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2018.
- Karşî, Cemâl. *El-Mülkakat bi's-Surah (İstoriya Kazahstana v persidskih istoçnikah)*, çev. Vohidov, Aminov. 1 Cilt. Almatı: Dayk-press, 2005.
- Kâşifi, Hüseyin b. Ali. *Reşehâtu ayni'l-hayât fî menâkibi meşâyihî't-tarikati'n-Nakşbendiyye ve âdâbihimi'n-nebeviyye ve esrârihimi'r-Rabbâniyye*, çev. Muhammed Murad b. Abdullah el-Kazanî. Beyrut: Darü'l-Kutübü'l-İlmiye, 1971.

- Kırımı, Abdülğaffâr. *Ümdetü't-Tevarih*. İstanbul: Matba'a-i 'Amire, Hicri 1343.
- Köprülü, M. Fuad. *Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Ötüken, 1980.
- Kramarovskiy, Mark. "Pogrebenie bekl'yaribeka Mamaya (?): Arheologičeskie nablyudeniya i istoričeskiy kontekst". *Ermitajne čteniya pamyati B.B. Piotrovskogo*. 38–41. Sankt-Petersburg: İzdatelstvo GE, 1996.
- Mercânî, Şihâbüddin. *Kitâbu Müstefâdü'l-ahbâr fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar*. 1 Cilt. Kazan, 1897.
- Mirzo Uluğbek. *Turt Ulus Tarihi*, çev. B. Ahmedov, N. Norkulov, M. Hasanî. Taşkent: Çulpon Neşriyatı, 1994.
- Netanzî, Muinüddin. *Müntehabü't-Tevarih-i Muinî*, nşr. J. Aubin. Tahran: Heydarî, H. 1336.
- Nüveyrî, Şihâbüddin Ahmed b. Abdülvehhâb. *Nihayetü'l-ereb fi fununi'l-Edeb*, thk. Dr. Necib Mustafa Fevvez, Dr. Hikmet Keşli Fevvez. 27 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Sarı Saltık Popüler İslâm'ın Balkanlar'daki Destanı Öncüsü (XIII. Yüzyıl)*. Ankara: TTK Basımevi, 2002.
- Ömerî, Ahmed b. Yahya. *Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâlikü'l-emsâr*, thk. Kamil Selman el-Caburî. 3 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971.
- Öngören, Reşat. "Sa'deddîn-i Hammûye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35/389-391. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Seleznev, Yuri. *Elita Zolotoy Ordı: naučno-spravoçnoe izdanie*. Kazan: Fen, 2009.
- The Shajaratul-Atrak, or Genealogical tree of the Turks and Tatars*, trans. Col Miles. London: 1838.
- Tosun, Necdet. *Ahmed Yesevî*. Ankara: Hoca Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları, 2015.
- Trimingham, J. Spenser. *The Sufi orders in Islam*. Oxford: Clarendon Press, 1971.
- Uludağ, Süleyman. "Bâharzî, Seyfeddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4/474-475. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Tarihü'l-İslam ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Dr. Ömer Abdüsselam Tedmurî. 49 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kitabi'l-Arabi, 1999.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. Haz. Şu'ayb el-Arnaût. 23 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.